

Universitatea „Babes-Bolyai”

Facultatea de teologie reformata

**Manuscrisele comentariilor catechetice din
sec. 17-18. in Transilvania**

- rezumat -

Conducator stiintific

Prof. univ. Dr. Buzogány Dezideriu

Doctorand

Ballai Zoltán Ferenc

Cluj Napoca 2019

Cuvinte cheie:

catechism, confesiuni, secolul 16-17, reformatie, protestantism, Transilvania,

Zacharias Ursinus, Catechismul din Heidelberg

Cuprins

Prefață	3
I. Sursele primare ale explicațiilor catehetice	4
1. Zacharias Ursinus (1534–1583)	4
1.1. Viața și opera	4
2. Moștenirea teologică a lui Ursinus	17
2.1. Corpus Doctrinae Orthodoxae (1612)	19
2.2. Structura operei	22
3. Opera Theologica (1612)	32
3.1 Catechesis Minor (1562)	34
3.2 Catechesis, Summa Theologiae (1564)	51
3.3 Miscellanea Catechetica	98
II. Explicații catehetice în spațiul lingvistic maghiar	124
1. Rezultatele în cercetările privind explicațiile catehetice	124
2. Începuturile învățăturilor catehetice din Biserica Reformată Maghiară	130
2.1 Cateheza reformatoarelor	130
2.2 Biserica Reformată Maghiară și învățăturile catehetice	132
3. Catehismul de la Heidelberg și explicațiile lui în hotărârile sinodice transilvănene	142
	142
4. Explicații catehetice păstrate în manuscrisele din Transilvania	151
4.1. Catalogul manuscriselor catehetice	152
5. Explicații catehetice tipărite în Transilvania	155
5.1. Sursele străine ale explicațiilor catehetice	161
6. Clasificarea și definiția explicațiilor catehetice	163
6.1. Explicații catehetice simple	164
6.2. Explicații catehetice de la catedră	165
6.3. Explicații catehetice de amvon	166
6.4. Contemplații cu privire la catehismul de predare	170

6.5. Explicații catehetice de tip manual	171
7. Profilul teologic al explicațiilor catehetice	173
8. Polemica și apologetica în explicațiile catehetice	178
9. Identitatea națională în explicațiile catehetice	181
10. Pedagogia în explicațiile catehetice	185
11. Predicarea catehismului – Ars concionandi – prescripții retorice speciale privind explicațiile catehetice	188
12. Explicații catehetice într-un manuscris din secolul XX	196
12.1. Szabó András, traducător al explicațiilor catehetice	196
12.2. Traducerea operei Corpus Doctrinae Orthodoxae... (1616)	197
III. Concluzii	199
IV. Bibliografia	201
5.1. Manuscrise, materiale de arhivă	201
5.2. Articole, Studii, Publicații	204
V. Anexe	214
1. Afinități între Catechesis Minor și Summa Theologiae - Cateheza de la Heidelberg...	216
2. Deosebiri între Cateheza de la Heidelberg, Catechesis Minor și Summa Theologiae.	332
3. Micul Catehism (1562) – textul complet în maghiară	335
4. Catechesis minor (1562) – textul complet în maghiară	354
5. Catehismul Mare (1564) – textul complet în maghiară	370
6. Catechesis, Summa Theologiae (1564) – textul complet în latină	424
7. Prolegomena la Catehismul din Heidelberg	465

În timpul pregătirii acestei teze – deoarece discută manuscrise ale explicațiilor catehetice – am găsit material științific doar sporadic și foarte rar; prin urmare, consider că este necesar să includem un studiu preliminar mai lung, prezentând sursele primare ale explicațiilor catehetice, în care sper să clarific anumite aspecte mai puțin cunoscute. Pentru a vorbi despre explicații catehetice scrise de mână, mai întâi trebuie să discutăm despre autorul acestui crez, Catehismul de la Heidelberg și recepția sa în Transilvania; despre catehismele care nu sunt încă disponibile în limba maghiară și despre singura explicație catehetică credibilă scrisă de Zacharias Ursinus, precum și despre metodele și instanțele doctrinei Catehismului în Biserica noastră Reformată din Transilvania.

În continuare, vom discuta despre explicațiile manuscrise sau tipărite care pot fi găsite în Transilvania, și concluziile care pot fi trase din acestea. În restul discuției, voi încerca să subliniez câteva dintre principalele lor caracteristici și să rezum întreaga teză într-o concluzie.

De asemenea, am considerat că este necesar să anexeze o descriere bibliografică completă al explicațiilor catehetice și o listă a celor străine pe care le-am găsit în biblioteci, deoarece acestea au influențat clar interpretarea bisericii noastre de-a lungul timpului. Atașat este și – ceea ce considerăm – sursa principală a tuturor explicațiilor catehetice, scrisă de Ursinus Zacharias, dar și transcrierea în latină și maghiară a două catehisme ale lui, până acum necunoscute în maghiară.

Primul capitol al acestei lucrări tratează sursele antice de manuscrise catehetice; prima parte prezintă viața și opera lui Zacharias Ursinus, pentru că activitatea sa teologică a fost cea mai influentă în literatura catehetică scrisă de mână din secolele XVII și XVIII. Cercetările acestor explicații sugerează că ulterior, cei însărcinați cu cateheza s-au bazat în principal pe volumele lui Ursinus, publicate de David Pareus și Quirinius Reuter. O examinare și mai atentă sugerează că comentatorii au favorizat sursele Catehismului de la Heidelberg, în special cele două catehisme ale lui Ursinus; propriile sale note despre catehism sau transcrieri ale elevilor; discursurile sale apologetice, studiile și disertațiile teologice; sau discursurile și scrierile sale cu

diferite ocazii speciale. Pe de altă parte, au favorizat Catehismul, și lucrarea de bază a lui Jean Calvin / *Institutio Religionis Christianae*, precum și alte lucrări ale reformei protestante, care au fost publicate în diferite colecții disponibile predicatorilor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

A existat și încă persistă o mare controversă cu privire la autoritatea Catehismului de la Heidelberg, deși se pare că ”coloana vertebrală” a crezului sunt cele două catehisme anterioare ale lui Ursinus pentru educația școlară și bisericească: Catehismul Mic¹ și Catehismul Mare²; și o lucrare mai scurtă, *Summa Theologiae*.

Există o altă controversă între cercetători cu privire la care ediție ar trebui să fie tratată ca *receptus textus* al Catehismului de la Heidelberg. Cred cu tărie că, dacă cele două surse ale Catehismului menționate mai sus erau latinești, și dacă același lucru se poate spune și despre Ordinul Bisericii (*Kirchenordnung*) adoptat în noiembrie 1563 - din care făcea parte Catehismul – clar ar trebui să luăm în considerare versiunea latină. Deși Prefața³ Prințului Elector, scrisă pentru Catehism, se referă nu numai la versiunea latină, ci și la versiunea germană, în perioada ianuarie-noiembrie 1563, crezul a început să „trăiască”. Rezultatul este Ordinul scris în limba latină, în care Prințul Elector afirmă că: „[...] prin sfatul și cooperarea întregii noastre facultăți teologice, a tuturor superintendentilor și pastorilor noștri distinși, am structurat și întocmit un manual complet sau catehismul religiei noastre creștine bazat pe Cuvântul lui Dumnezeu.”

Principala sursă de inspirație pentru structura catehismului, împărțită în trei părți principale – păcat-har-mulțumire sau mizerie-mântuire-mulțumire, a fost Catehismul de la Geneva din 1542. Învățăturile sale despre Dumnezeu și Biserică arată clar influența lui Melancthon, în timp ce întrebările și răspunsurile despre Taine sunt în multe feluri în concordanță cu cele din *Consensus Tigurinus*.

¹ Prima întrebare din *Catechesis Minor Perspicua brevitate christianam fidem complectens*, from 1562:

(1) Qua tua est consolatio, qua tam in morte, quam in vita, cor tuum se sustentat? Quod omnia peccata mea Deus mihi propter Christum certo remisit, vitamque æternam donavit, in qua ipsum perpetuo celebrem. (2) Unde hoc tibi constat? Testatur hoc in corde meo Spiritus Sanctus per Verbum Dei & sacramenta: & inchoatam erga Deum obedientiam. (3) Quid docet verbum Dei? Primum nobis miseriam nostram ostendit: deinde, quo ab ea liberemur modo: & quæ Deo pro hac liberatione gratitudo sit prestanda. (4) Unde miseriam nostram agnoscimus? Ex lege divina, quæ in decalogo comprehensa est. (5) Unde liberationis modum discimus? Ex Euangelio, sive articulis fidei Christianæ, & sacramentis. (6) Ubi de gratitudine, quam Deo debemus præcipitur? In Decalogo, & doctrina de invocatione Dei.

² Rezumat tipărit al învățăturilor și lucrărilor teologice ale lui Ursinus înainte și după Catehismul Heidelberg: *Opera Theologica tributa in tomos tres*. Heidelberg 1612.

³ Fekete Károly: *A Heidelbergi Káté magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2013, 525

Ceea ce este remarcabil de original este modul în care Catehismul de la Heidelberg subliniază mai presus de toate învățătura legământului că fiind baza vieții creștine. Această învățătură a legământului prezentată de Ursinus a jucat ulterior un rol decisiv în Școala de Teologie de la Heidelberg. Principalul său continuator a fost Pareus David, un renumit teolog din Heidelberg de la sfârșitul secolului 17, studentul lui Ursinus și editorul moștenirii sale teologice.

Dar Catehismul de la Heidelberg abia a fost tipărit și atacuri erau deja obișnuite, în special din partea luteranilor stricți. El a fost cel mai sever atacat de Flacius Illyricus, personalitate eminentă a Partidului luteran al împăratului. În atacarea doctrinei hristologice a Catehismului de la Heidelberg, el a muștră Biserica Reformată pentru reînvierea ereziei nestoriene, care a negat unitatea ambelor naturi în Hristos.

Ursinus a simțit nevoia să răspundă⁴ provocatorului său și calomniei⁵ sale nefondate, întrucât era convins că Melanchthon și Calvin au fost de acord cu acest principiu. În răspunsul său, el a explicat că nu ei au fost, ci luteranii care au supărat echilibrul în cristologie, atunci când au subliniat și au predicat ubicuitatea trupului înviat al lui Hristos. Același lucru a fost dezbătut la Colocviul Teologic din Maulbronn, unde Ursinus a dezbătut cu teologii de la Universitatea din Wittenberg, dar fără rezultate, iar Ursinus a fost susținătorul principal și protectorul învățaturii reformate. În plus, aceasta a fost o temă constantă în opera lui Ursinus, de exemplu, în volumul al doilea din Opera Theologica, aproape douăzeci de tratate independente discută despre cristologie și proiecția sa despre comuniune.⁶

O abordare a teologiei pe care o putem vedea în opera principală a lui Zacharias Ursinus este rară nu numai în teologia maghiară, ci și în teologia internațională. Putem spune că teologia de astăzi nu este diferită de ceea din vremea lui, nu vorbește despre Dumnezeu, ci mai degrabă autoexplică universului în terminologie teologică sau un simplu pretext pentru epoca și obiceiurile oamenilor care trăiesc în ea. Azi trebuie să luptăm din nou cu distorsiunile teologice și ereziile care au fost deja condamnate pe vremuri, în acest sens, Corpus Doctrinae Christianae

⁴ Încă o dată, prima apărare a lui Ursinus și explicația Catehismului dovedește principala autoritate ursiană a Catehismului Heidelberg. Ar fi de neînțeles altfel; dacă Olevianus ar fi fost autorul Catehismului Heidelberg, el ar fi fost cel mai bine calificat pentru a răspunde atacurilor sau pentru a explica mai întâi crezul din Palatinus. Deși erau amândoi în Heidelberg la acea vreme, Ursinus este primul care face toate acestea.

⁵ Ursinus: *Apologia catechismi ecclesiarum et scholarum electoralis Palatini*; in: *Opera Theologica II*. p. 1-54.

⁶ Ursinus: *Opera Theologica*, II. 81-350.

poate fi de mare ajutor. Nu numai pentru că autorul este unul dintre cei mai mari savanți ai celei de-a doua generații a Reformei, ci și pentru că această lucrare îl învață pe cititor despre natura adevăratei religii pe baza Scripturii pure și directe.

La un an de la moartea lui Ursinus, în 1584, Jungnitz a publicat colecția filosofică *Organi Aristotelis ... per quaestiones expositii*⁷. Iată și un pasaj din scrierile⁸ lui Ursinus împotriva învățăturilor filozofice și retorice ale lui Petrus Ramus, scrise la cererea lui Frederick când Ramus a vizitat Heidelberg în 1569.

Este de menționat aici o curiozitate pe care James I. Good o evidențiază în volumul său publicat la începutul secolului trecut în raport cu orientarea teologică a lui Ursinus. În lucrarea sa, (*The Heidelberg Catechism in Its Newest Light*), el dedică un capitol special lui Petrus Ramus și semnificația lui în catehism. Ramus a înființat o nouă școală filozofică și logică în fața aristotelianismului scolastic din secolul al XVI-lea, care mai târziu, prin Amesius, a devenit originea puritanismului european.

Când Ramus vizitează Tremellius în Heidelberg în 1569, este invitat ca profesor la aceeași școală unde Ursinus a predat. În realitate, Ursinus nu putea accepta principiile lui Ramus, dar Olevian a devenit un credincios fervent. Într-o scrisoare către Camerarius (17 iulie 1575), Ursinus scrie despre ‘nerușinarea, sofisticarea și aroganța lui Ramus.’⁹ Mai târziu, cu ajutorul lui Quirinius Reuter, un alt student din din Silezia, sunt publicate două volume de exerciții scolastice¹⁰, destinate ca manuale pentru elevii Colegiului Sapiientiae. David Pareus, un renumit profesor din Heidelberg, care era tot din Silezia, o pregătește și o publică în 1589.

Din păcate, oricât de greu am încercat, nu am putut găsi nicăieri bibliografia completă a lui Ursinus. Nu în bibliotecile științifice din Transilvania (Biblioteca Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Biblioteca de Documentație Teleki-Bolyai, Arhivele Statului din Târgu Mureș și Cluj, Biblioteca de Documentație Bethlen din Aiud). Puteți găsi următoarele lucrări ale lui Ursinus: *Thesaurus verae*

⁷ Volumul este dedicat superiorilor orașului Wroclaw, cel mai probabil în speranța unui viitor sprijin.

⁸ *Bedencken ob P. Rami Dialectica und Rhetorica in die Schulen ein zufuhren, in: Organi Aristotelis libri quinque priores per quaestiones expositi*, Neustadt, 1584

⁹ Good, James I.: *The Heidelberg Catechism In Its Newest Light*, Philadelphia. Publication and Sunday School Board, 1914. p. 112.

¹⁰ *Scholasticarum in materiis theologicis exercitationum liber. vol. I-II*. Neustadt 1584.

și orthodoxae fidei. Auctt. Zacharis Ursinus, Hieronimus Zanchius, Theodore de Beze, Johann Jacob Grynaeus ecc., Basileae, 1587. Ursinus, Zacharias: Explicatio Catechetica (conform copertei cărții; primele pagini lipsesc). Neustadt, 1598. Ursinus Zacharias: Corpus doctrinae orthodoxae, sive catechetice explicationum d. Zachariae Ursini. Opus absolutum d. Davidi Parei opera extrema recognitum. Heidelbergiae, 1606. Ursinus, Zacharias: Opera Theologica tributa in tomos Tres. Heidelberg, 1612 Ursinus, Zacharias: Corpus Doctrinae Orthodoxae, sive catechetice explicationum; opus absolutum D. Davidis Parei. Heidelbergae, 1616. Ursinus, Zacharias: Corpus Doctrinae Christianae ecclesiarum a Papatu reformatarum continens Explices Catechetice D. Zachariae Ursini. Heidelbergae, 1621. Ursinus, Zacharias: Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum a papatu romanu reformatarum; ex mine quondam Magni Theologi D. Zachariae Ursini în Explicationibus Cateheticis rudi Minerva exceptum. Hanoviae, 1634. Ursinus, Zacharias: Explicatio Catechetica.

În primul rând, este necesară plasarea explicațiilor catehetice în sistemul mai mare al disciplinelor teologice. Conform sistematizării de astăzi, consider că teologii ar putea să o clasifice ca domeniu al teologiei practice, poate pentru că este discutată cel mai adesea în legătură cu predicile. Există un adevăr în acest sens, dar ea fiind și o carte simbolică a Bisericii, ea aparține teologiei sistematice, deoarece este destinată să se ocupe de învățăturile Bisericii și a crezului.

Explicația lui Ursinus privind Catehismul de la Heidelberg din secolul al XVI-lea este o disciplină foarte răspândită și populară, este una dintre cele mai semnificative lucrări aparținând așa-numitei Theologia Cathetica, până în momentul în care a început să se dezvolte cateheza ca disciplină teologică independentă, separată de dogmatică. În secolul al XVIII-lea, István Szilágyi este conștient de această Catechetica Theologia, care își are propriul loc sau este strâns legată de Sistemica Teologia. El spune că „Systematica Theologia nu este diferită în realitatea ei interioară (quo ad essentiam interiorem) de Teologia Catechetica, cu excepția faptului că Teologia Catechetica este ocupată de oameni care au practicat mai mult sensibilitățile de pe tărâmul Credinței. Voi crea o explicație (Commentarius) al Catehismului, care în limba maghiară va fi ca o Sistemica Teologia.”¹¹

¹¹ Szilágyi István: Az vallásról és az igaz hitnek némely ágazatiról való tracta. H. n. 1746; 1–129. kérdés; 730.

Printre lucrările teologice ale lui Ursinus, în afară de rolul său colosal în crearea Catehismului de la Heidelberg, Explicațiile Catehetice sunt cele mai importante, la care a lucrat aproape douăzeci de ani și a fost prezentat atât din catedră, cât și duminica după-amiază. Dar, din păcate, nu le-a scris singur. În Prefața¹² sa din Corpus Doctrinae Orthodoxae, Pareus explică modul în care explicațiile lui au fost notate: „Ursinus nu a scris și nu a dictat explicațiile catehetice și nici nu au fost publicate vreodată, au fost scrise de studenți harnici, uneori chiar acreditându-și-le (pentru că Ursinus dorea ca lucrurile să fie scrise în suflețe și nu pe hârtie), în cele din urmă, înmulțindu-se¹³ în mai multe moduri diferite.¹⁴ După cum spunea Pareus, prima ediție a Explicațiilor Catehetice din 1585 a fost imetodică și avea multe părți care probabil nu erau de origine ursinuziană.

Așa cum am menționat deja, natura extraordinară a explicațiilor lui Ursinus constă în faptul că, ca un savant care a contribuit la răspândirea cu succes a Catehismului de la Heidelberg prin lucrările sale anterioare, talente și autoritate - nimeni nu este mai demn și mai credibil în explicarea Catehismului de la Heidelberg; pe de altă parte, în comentariul nostru despre doctrină obținem răspunsuri la multe dintre întrebările pe care exponenții crezului de azi le-au simțit lipsa. Este imposibil să ne imaginăm cum ar fi fost dacă predicatorii ar fi cunoscut cele mai autentice explicații ale Catehismului de când Biserica noastră Reformată Maghiară le-a redescoperit. Ca exemplu, aș menționa obiecția persistentă conform căreia Catehismul nu vorbește despre ordonanță sau că învățarea dublului legământ nu este suficient de dezvoltată. Ei bine, toate aceste aspecte sunt acolo... doar ar fi trebuit să citească explicațiile Catehismului. În teză, am dedicat un capitol separat comentariilor lui Ursinus despre Cateheză, dându-i structura din care este ușor de dedus cât de larg este spectrul acestei lucrări teologice.

Ursinus nu a publicat niciodată explicațiile sale despre catehism. A fost colectată și publicată în 1612 în Heidelberg¹⁵ de către distinșii săi colegi, în special David Pareus, Quirinius

¹² Dating of the Foreword: Heidelberg, August 12th 1592

¹³ ...explicationes Catecheticas a D. Ursino ipso neque scriptas, neque dictatas, nedum editas unquam: sed in catechetis multorum annorum repetitionibus plerunque cursim effusas; a discipulis vero diligentioribus raptim ... calamo exceptas, tandemque varie a variis congestas fuisse. Quis vero non intelligat, in tam dispari compilatione tum discipulis aliis, turn mihi quoque diligentiae amplissimum relictum locum? Corpus Doctrinae 3.

¹⁴ Între 1585 și 1614 au fost publicate peste 7 versiuni ale Explicațiilor Catehetice, dintre care 3 au fost „piratate”.

¹⁵ D. Zachariae Ursini theologi celeberrissimi Sacrarum literarum olim in Academia Heidelbergensium et Neustadiana doctoris et Professoris fidelissimi, [...] Opera Theologica Tributa in Tomos Tres. Edita studio et opera

Reuter și Johann Ursinus, fiul unui om de știință. Impactul acestei colecții (ediții anterioare și final, ediții complete) asupra Catehiștilor contemporani sau ulterioari este clar imens. Deja în primii 50 de ani de la publicarea CH, lucrarea lui Ursinus a fost tradusă în mai multe limbi. Copiile găsite în bazinul carpatic, precum și listele de registre de achiziții supraviețuitoare sau colecții private dovedesc că au fost citite, utilizate și predate în zona limbii maghiare. Atât de mult, încât majoritatea Catehiștilor din secolele XVII și XVIII au făcut referire la aceasta ca una dintre cele mai credibile surse de explicații ale CH.

În ciuda faptului că aniversarea a 400 respectiv a 450 de ani de la nașterea Catehismul de la Heidelberg a dat naștere unor lucrări științifice minunate și minuțioase, niciuna dintre lucrările lui Ursinus nu a fost publicată vreodată în maghiară. Nicăieri în zona limbii maghiare. Din toate motivele enumerate mai sus, în speranța unei publicări viitoare, în capitolele următoare ale tezei mele voi împărtăși două tratate teologice scrise de Ursinus, iar în mod deosebit, cele două care nu au fost niciodată publicate în limba maghiară.

Astfel, avem următoarele capitole: Catechesis Minor (1562); Catechesis, Summa Theologiae (1564)¹⁶; și Miscellanea Catechetica¹⁷ - lucrări disponibile până acum numai în latină și acum scrise pentru prima dată, în maghiară.

Având în vedere că Catehismul Mic, scris în 1562 și Catehismul Mare, publicat în iarna anilor 1563-1564, pot fi găsite ca surse și în Zona Lingvistică Maghiară a explicațiilor catehetice și, iar de vreme ce nu au mai fost încă citite în maghiară, aceasta va fi prima oportunitate. Am adăugat versiunea latină ca text de control în notă, în special pentru probleme majore (justificare, comuniune etc.) Miscellanea Catechetica conține toate scrierile care în opinia lui Pareus fac parte din Theologia Catechetica, dar nu fac parte integrantă din Explicațiile lui Ursinus.¹⁸

Quirini Reuteri s. th. D. et professoris in Academia Heidelbergensi Heidelbergae, Typis Johannis Lancelloti Acad. Typog. Impensis Ione Rosae Anno 1612.

¹⁶ Catechesis, Summa Theologiae per quaestiones et responsiones exposita: sive capita religionis Christianae continens. 1564.

¹⁷ Miscellanea Catechetica acoperă toate scrierile care, în lectura lui Pareus, fac parte din Teologia Catehetică, dar nu și a Explicațiilor Catehetice date de Ursinus

¹⁸ 1. Theses de officio et persona unici mediatoris inter Deum et homines, Domini nostri Jesu Christi Tétélek a mi Urunk, Jézus Krisztusnak, mint az Isten és az emberek között egyetlen Közbenjárónak tisztjéről és személyéről. Miscellanea catechetica seu collectio eorum, quae catecheticis explicationibus prius sparsim intexta fuerunt [...] Opera extrema Davidis Parei D. Heidelbergae, Sumptibus Ioanne Rhodii, Anno MDCXVI. [A továbbiakban: MiscellaneaCatechetica] Lásd ebben: Theses de officio et persona unici mediatoris inter Deum et homines, Domini nostri Jesu Christi. In Academia Heidelbergensi pro Doctoratus disputata a D. Zacharia Ursino, anno 1562. 113 (842).

În a doua parte a disertației ne apropiem de EC manuscrise. Explicarea Catehismului de la Heidelberg într-un amvon sau o catedră nu se mai practică în Biserica noastră Reformată de aici din Transilvania, nici în Ungaria. De la mijlocul secolului XX, nu mai este folosit pentru a da o explicație despre CH, deși abia a fost redescoperit la începutul secolului trecut. În zilele noastre nu există aproape deloc exemple de explicații catehetice sau predici catehetice; o mână ar fi suficientă pentru a număra câte au fost publicate în ultima sută de ani. În acea perioadă și epocă multe au fost copiate și distribuite manual; pastorii și profesorii au cerut secole întregi publicarea și diseminarea a mai multor explicații catehetice.

Literatura teologică despre EC nu poate umple biblioteci întregi; poate nici un raft mediu (adevărată explicație a doctrinei, așa cum am spus, nu se mai practică în multe biserici reformate). Istoria Bisericii a făcut cel mai mult în această privință reprezentând aproape toate lucrările publicate de-a lungul timpului.

Cea mai importantă lucrare în contextul maghiar este studiul din primul volum al seriei *Studia et Acta Ecclesiastica*, publicat în 1965 sub titlul *Istoria Catehismului de la Heidelberg din Ungaria* (orig. *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*), editat de Tibor Bartha, în atenția Departamentului de presă al Bisericii Reformate din Ungaria¹⁹. Acest volum conține trei lucrări de interes pentru noi: „Istoria CH în explicațiile maghiare până în 1791” a lui Sandor Czegledy, „Explicațiile Catehismului de la Heidelberg din 1791 până în ziua de azi” a lui Mihaly Bucsay și „Bibliografia literaturii maghiare din HC din 1563 până în 1964 ” a lui Laszlo Modis. Primele două sunt despre explicațiile tipărite, în timp ce cel de-al treilea oferă informații bibliografice pentru editorii de catehism și explicații. În afară de acest volum, au existat numeroase studii valoroase publicate în ultimul secol, dar una dintre principalele neajunsuri ale acestora este că ele se referă doar la lucrările publicate în Ungaria post belică și puține menționează explicații manuscriselor. Iată doar câteva nume: Erdős József,²⁰ Nagy Géza,²¹ Enyedi Andor,²² Csémy

2. De Sacramenta (1567) – About Sacraments

3. De Baptismo (1567) – About Baptism

4. De Coena Domini (1575) – About communion

¹⁹ Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*. I., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1965.

²⁰ Erdős József: *A Heidelbergi Káté története és irodalma a külföldön és hazánkban*. Protestáns Szemle 1891/394-406.

²¹ Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Ráday gyűjtemény, Budapest, 1985.

²² Enyedi Andor: *A magyar református kátéirodalom*. Debrecen 1928.

Lajos,²³ Imre Lajos,²⁴ Juhász István²⁵, Fekete Károly.²⁶ Erdős József,²⁷ Nagy Géza,²⁸ Enyedi Andor,²⁹ Csémy Lajos,³⁰ Imre Lajos,³¹ Juhász István³², Fekete Károly.³³ Pe lângă aceste studii, literatura teologică mai menționează unele dintre explicațiile catehetice. Mai exact în Istoria Bisericii, precum și în omiletica (vom discuta despre omiletica catehizării ulterior); cu toate acestea, de obicei nu sunt decât de o pagină sau două și oferă doar o introducere în subiect.³⁴

De asemenea, este important de menționat că nimeni (din câte știu eu, nimeni din Transilvania) nu s-a angajat să mapeze versiunile manuscriselor ale explicațiilor CH, deși în studiile menționate anterior, *Studia et Acta Ecclesiastica* se referă la copii ale manuscriselor din Transilvania. Acest lucru este cu atât mai defectuos, deoarece, timp de aproape două secole, din cauza costurilor mari ale tipăririi sau din cauza presiunilor puterii politice, explicațiile catehetice au fost copiate manual, atât de pastori, cât și de studenți la teologie.

Deși cercetarea CH a fost la modă în ultimii aproape 100 de ani, există încă multe întrebări fără răspuns cu privire la scrierile noastre de crez de astăzi. Și dacă în Ungaria, cu ocazia celei de-a 400-a aniversări a Catehismului, o mare parte din „datorii” au fost plătite de teologii de acolo, acest lucru este mai puțin adevărat în Transilvania... chiar și pentru a 450-a aniversare.

În capitolul următor, vom discuta începuturile învățaturii catehetice, în special în Biserica Reformată Maghiară. Predarea catehismului și pregătirea catecumenicelor pentru „testarea” lor erau deja o practică obișnuită în biserica timpurie, deoarece candidații erau instruiți și intervievați despre principalele ramuri ale credinței creștine înainte de a fi botezați. În teza de față, prezentăm metodele învățăturilor catehetice de-a lungul diferitelor vârste începând din

²³ Csémy Lajos: *Kéziratok kátémagyarázatok*. Kálvinista Szemle 1964/1.

²⁴ Imre Lajos: *A Heidelbergi Káté magyarázata templomainkban*. Református Szemle 1939/36.

²⁵ Juhász István: *A Heidelbergi Káté XVI–XVIII. századi kiadásainak jelentősége egyházunk történetében*. RSz 1963/2.

²⁶ Fekete Károly: *A Heidelbergi Káté magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2013

²⁷ Erdős József: *A Heidelbergi Káté története és irodalma a külföldön és hazánkban*. Protestáns Szemle 1891/394-406.

²⁸ Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Ráday gyűjtemény, Budapest, 1985.

²⁹ Enyedi Andor: *A magyar református kátéirodalom*. Debrecen 1928.

³⁰ Csémy Lajos: *Kéziratok kátémagyarázatok*. Kálvinista Szemle 1964/1.

³¹ Imre Lajos: *A Heidelbergi Káté magyarázata templomainkban*. Református Szemle 1939/36.

³² Juhász István: *A Heidelbergi Káté XVI–XVIII. századi kiadásainak jelentősége egyházunk történetében*. RSz 1963/2.

³³ Fekete Károly: *A Heidelbergi Káté magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2013

³⁴ De la publicarea *Studia et Acta Ecclesiastica*, aproape toate lucrările despre istoria bisericii din Transilvania sau Ungaria au fost în mare parte inspirate de acest volum

epoca reformatorilor. Apariția și răspândirea Reformei au deschis o nouă eră în istoria catehezei creștine. Totuși, metoda de predare a urmat vechile căi până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. De fapt, asistăm la o evoluție de la o predare automatizată a metodei de învățare până la necesitatea de a lua timp pentru a „explica” catehismul.

Într-o epocă în care îngrijirea membrilor Bisericii, „pășunatul”, însemna să-i învețe (docere), nu numai predica, ci și o învățătură a Catehismului care includea un rezumat succint și concis al crezului. Aceasta este „băutura cu lapte” pe care profesorii spirituali o folosesc pentru a-i hrăni pe membrii minori să crească (1 Cor 3,2; 1 P 2,2) și este, de asemenea, cea mai bună armă pentru a se apăra de concepții greșite și ispite. Potrivit lui Calvin, învățătura catehetică este ca semănatul, ca în plantarea în continuare și mai departe a credinței, cu scopul de a crea un crez conștient de sine spre biserică la copiii botezați. Potrivit lui István Geleji Katona, aceasta este o demonstrație a creșterii sănătoase a științei credinței.³⁵

Cu siguranță, reformatorii calviști au avut o înclinație mai mare (la nivel personal și interpersonal) spre Catehismul de la Heidelberg decât succesorii lor. Faptul că între 1590 și 1660, Biblia Károli, datorită prețului ridicat, a fost publicată doar de patru ori³⁶, în timp ce CH a fost publicată de douăzeci și opt de ori în maghiară, latină și română, vorbește de la sine³⁷. Nu că s-ar fi convertit la credința reformată și acum o apreciază mai mult decât Biblia, ci pentru că erau convinși, că, pe de o parte, CH era pe deplin în concordanță cu învățătura Scripturilor și, pe de altă parte, pentru că putea fi distribuit mai ieftin printre oameni și cler. În acest sens, Alsted numește CH Biblia Mică.

Deși Cateheza a fost cel mai popular în perioada secolelor XVI și XVII, abia la mijlocul secolului al XVIII-lea, au devenit diferitele versiuni ale CH (precum și cateheza ca gen) un mijloc important de pregătire pentru comuniune (confirmare). Ca o caracteristică interesantă a învățăturii catehismului, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, înregistrările bisericii au relevat că CH și diferitele sale învățături au fost atent monitorizate și controlate printr-un ordin al statului. Cu toate acestea, în școli, a continuat să facă parte din programa de învățământ religios.

³⁵ Imre Lajos: *Katehetika. A református keresztyén vallásos nevelés rendszere*, Budapest, 1942; 132.

³⁶ Vizsoly, 1590; Hannau, 1608; Oppenheim, 1612; Várad, 1660.

³⁷ Huszonnyolc Káté-kiadás

Un aspect important al învățaturii catehactice din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea este că majoritatea profesorilor au folosit explicațiile lui Zacharias Ursinus însuși, unul dintre autorii CH. Ursinus mărturisește că: „Cateheza este, defapt, explicația și repetiția științei creștine ca cei mai puțin educați să o înțeleagă: compilate din scrierile profetice și apostolice în anumite întrebări, adică extrasul învățăturilor profetice și apostolice pe care le oferim celor mai puțin educați, căci le cerem să știe.”³⁸

În ceea ce urmează, voi enumera locația scrierilor de crez, în special explicațiile catehice cu privire la CH, în diverse documente sinodice. Toate acestea se datorează faptului că, în studiul nostru, este esențial să știm când și cum a judecat Biserica Reformată Transilvăneană Catehismul de la Heidelberg, cum au crezut părinții Sinodului că ar fi cel mai bine să fie învățat. Catehizarea, ca act vital și necesar al Bisericii înnoitoare, este subliniată constant în deciziile Sinodului. În acest capitol, consemnez câteva dintre deciziile consiliului maghiar, dar mai ales ardelene, sau înregistrările contemporane ale implementării lor din secolele XVII și XVIII. Timp de aproape două secole, aceste decizii au reglementat și au stabilit modul, locul, timpul și conținutul catehezei.

Înainte de a examina EC tipărite în Transilvania, din motive de claritate și referințe viitoare, voi lista EC manuscrise pe care le-am găsit în bibliotecile transilvănene.

Dezvăluirea manuscriselor nu a fost nici ușoară, nici simplă, întrucât în majoritatea locurilor bibliotecarii nu au fost conștienți de faptul că în biblioteca lor există EC manuscrise, așa că am primit întotdeauna un feedback negativ la prima mea întrebare, dar după ce am analizat fișierele manuscrise am găsit exact opusul.

Cercetările noastre acoperă următoarele biblioteci și colecții: Biblioteca Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Biblioteca de Documentație Teleki-Bolyai, Birourile Arhivelor de Stat din Târgu Mureș și Cluj, Biblioteca de Documentație Bethlen din Aiud. Cu siguranță, lucrarea mea este incompletă, deși cred că am revizuit majoritatea manuscriselor rămase; Trebuie să spun din nou că ar fi util – din punctul de

³⁸ Ursinus, Zakariás: *Corpus doctrinae orthodoxae sive. Catechetarum explicationum D. Zachane Ursini, opus absolutum D. Davidis Parei*. Heidelbergae, 1616. Ford. Szabó András, kézirat, 31.

vedere al cercetării ulterioare a subiectului – să realizăm o anchetă completă, de genul anchetei care a fost efectuată în Ungaria în anul 1963.

Este adevărat că subiectul tezei mele este examinarea explicațiilor manuscrise ale Catehismului de la Heidelberg, dar cred că este necesar să menționăm și omologii lor tipăriți. Pe de o parte, pentru că arată recepția CH în Transilvania la un moment dat; pe de altă parte, modul în care manuscrisele, mult mai consumatoare de timp, înlocuiesc tipărirea, pe măsură ce timpul și circumstanțele se schimbă.

Studiile menționate anterior, în special din Ungaria, s-au ocupat deja de aceste explicații catehetice tipărite. Dar acestea nu ne oferă detalii specifice Transilvaniei; nearătând cine le-a scris și câte dintre ele au fost tipărite în Transilvania.

În cazul manuscriselor, ar fi riscant să se stabilească statistici, având în vedere fondul istoric, ar fi greu de crezut că doar atât de multe EC au fost scrise sau copiate. Cu toate acestea, pe baza copiilor tipărite, se pot face încă câteva observații interesante cu privire la manuscrise. Dar mai întâi, să le vedem pe amândouă așa cum sunt (între paranteze numărul total de EC publicate în zona lingvistică maghiară):

- tipărite: secolul XVII – 5 (15)

secolul XVIII – 1 (3)

secolul XIX – un volum și 5 serii în pagini diferite (6+5)

secolul XX – 5 (16+5)

- manuscrise: secolul XVII – 3

secolul XVIII – 19 din care 3 au o incertitudine cu privire la vârsta lor

secolul XX – nu am găsit niciunul, ele fiind în proprietate privată, dacă există

Analizând registrul EC tipărite din Transilvania, vedem că în secolul al XVII-lea avem cinci variante, în timp ce trei manuscrise au supraviețuit. O treime din toate explicațiile publicate au fost tipărite în Transilvania. Până în secolul următor, această proporție se va inversa: știm doar de unul tipărit și nouăsprezece (19!) manuscrise.

Așa cum am menționat deja, literatura teologică nu a fost foarte generoasă cu EC, prin urmare, cel puțin din ceea ce știu eu, nu au fost încă clasificate în funcție de anumite aspecte și, din această cauză, literatura nu are încă o terminologie acceptată. În ceea ce urmează, pe baza explicațiilor pe care le-am găsit în timpul cercetării mele - desigur urmând metodele lor specifice de procesare -, voi încerca să stabilesc o anumită clasificare a acestora, altfel ne-am pierde în curând în acest labirint de cuvinte.

Astfel, în urma cercetărilor mele, pot enumera următoarele:

1. Explicații simple bazate pe CH și cele 129 întrebări și răspunsuri
2. Explicații simple în conformitate cu cele 52 duminici ale anului (așa-numitele dominica catechetica)³⁹
3. Explicații simple pentru copii, cu o prezentare generală a întrebărilor / răspunsurilor
4. Explicații parțiale pe diverse subiecte, susținute cu ocazii speciale
5. Predici bazate pe Catehism, fără text biblic
6. Predici bazate pe Catehism, cu text biblic, aceste așa-numite „sermonibus explicata” au fost menționate de Phil. Lansberg în 1620⁴⁰
7. Reflecții și tratate pe liniile catehismului⁴¹
8. Explicații adnotate (cu câteva rânduri de propoziții explicative)⁴²

„Explicațiile simple pentru copii” din diviziunea de mai sus (3) nu sunt strâns legate de teza noastră, așa că nu am luat în considerare în disertația mea genul de lucrare pe care Nagy Barna, în scrisul său menționat mai sus, le numește „fundamentale”. Este vorba despre manuale, în sensul strict al cuvântului, împărțite în mod natural în întrebări - răspunsuri. Ele se bazează pe edițiile scurtate olandeze ale Catehismului de la Heidelberg. În opinia mea, acestea pot fi numite

³⁹ This follows the best Ursinus' style of catechistical explanation.

⁴⁰ I have found already three examples of this in Transylvania libraries, Lansbergius Philipus: *Catechesis Religionis Christianae quae in Belgii et Palatinatus Ecclesiis docetur, sermonibus explicata*. Hanoviae 1620 – seems like it was popular in its day.

⁴¹ Ld. pl. Sibelius Casparus.: *Meditationes catecheticae, in quatuor partes divisae, quibus capita religionis christianae in Catechesi Palatino-Belgica comprehensa et tradita, secundum theoriam et praxim, perspicue exponuntur, atque a calumniis et cavillationibus adversariorum ac inprimis a considerationibus Remonstrantium nervose vindicantur. Praemissa sunt Prolegomena et Paralipomena quaedam catechetica*. Amsterdam 1646. (First Edition)

⁴² Vásárhelyi-Tőke István: *Annotationes in Catechesim Palatinam, in usum studiosae Juventulis*. Kézirat. h. n. é. n. 1–129. kérdés, 317 oldal. RAK Ms. R. 1113.

explicații în măsura în care se extind; ei pot rescrie o întrebare, ținând cont de capacitatea de înțelegere a copiilor. Astfel de lucrări au fost publicate și unele manuscrise au supraviețuit. Nu știu de ce acestea sunt colectate în bibliografia lui Nagy Barna doar până în anul 1828, dar, întrucât nu sunt strâns legate de lucrarea noastră, voi menționa în secțiunea de subsol unele dintre ele care nu au fost menționate anterior de el.⁴³ În viitor, acestea ar trebui să fie procesate, cu atât mai mult cu cât versiunile tipărite și manuscrise ale acestora sunt în așteptare în bibliotecile noastre.

Baza și sursa tuturor acestor explicații este aproape întotdeauna EX a lui Ursinus, editat de David Pareus, care a fost publicat în străinătate de „discipolii” fideli și de alte EC publicate la începutul secolului al XVII-lea.

Lecția generală a EC din această epocă este că, în virtutea funcției și a conținutului său, Catehismul de la Heidelberg a reușit să unească ortodoxia și puritanismul, de altfel adesea opuse. S-a convenit asupra meritelor în recunoașterea și explicarea Catehismului.

Biblicismul Catehismului de la Heidelberg era atât de sigură în ochii celor care îl explicau, încât nu putea fi pus la îndoială de nimeni. Așa a devenit CH în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cartea directă a Bisericii Reformate din Transilvania, crezul care unea pe toți teologii de diferite credințe; pentru că era scopul și menirea lor era de a construi Biserica Adevărată a lui Hristos pe Pământ, pe baza CH și a explicațiilor sale diferite.

Într-un capitol separat, voi explora modul în care se pot obține explicații polemice și cât de mult apare problema protecției credinței. Întrucât scopul principal al explicațiilor este de a oferi o comunicare clară și eficientă oamenilor cu privire la doctrinele reformate, era inevitabil ca unele articole de credință să explice și distincțiile dintre reformați și alte biserici. "Împotriva

⁴³ Keresztúri Bíró Pál: *Keresztyéni Hitnek fő Ágazatinak Fundamentomi: mellyek az Öreg Catechismusból rövid Kérdésekbe és Feleletekbe bé-foglaltattak és elsőben Belga nyelven ki bocsátattak; mostan pedig a Kisdedek épületekért Magyar nyelvre fordítottak. Váradon, 1654-ben.*;

Bevezetés a Hitvallás fundamentominak esméretébe, melyet írt egy atya szeretett fiának számára. Kolozsvárt, 1827, 1835.;

Fundamentomi a keresztyéni hitnek fő ágazatinak, mellyek az Öreg Catechismusból rövid Kérdésekbe és Feleletekbe bé-foglaltattak és elsőben Belga nyelven ki bocsátattak: annak utána, a kis-dedeknek épülésükre Magyar nyelvre fordítottattanak. Kolozsvárt S. Pataki József által, 1753.;

Látzai József: Kisdedek katekizmus, az-az a keresztyén hit s kegyességnek fő ágazatai. Együgyű kérdések s feleletekbe szedve, kisded tanulók számára. Kolozsvár 1829 (5 kiadást ért meg), Marosvásárhely 1843.

cui ar trebui îndreptate aceste întrebări?" Sau o formulă mai largă: „Cine ar obiecta ce are de spus Scriptura dacă trăiește prin ea?”

Unii catehiști sunt mai ironici, în timp ce alții scriu și vorbesc pe un ton războinic. Pe Gergely Kiss îl consider cel mai „pașnic”, prin faptul că el indică învățătura reformată doar împotriva romano-catolicilor și este chiar singurul autor al EC care se referă în mod repetat la Luther și la scrierile sale, în special în explicația Tatălui nostru. Deși Ursinus a ridicat deja vocea împotriva catolicilor în explicațiile sale și, uneori împotriva luteranilor, din motive care nu au nevoie de explicații, în Transilvania, acest lucru s-a întâmplat împotriva unitarienilor, românilor, rușilor, uneori chiar și împotriva grecilor. Majoritatea cateheștilor au luat un ton polemic împotriva deciziilor Sinodului Trident, dar uneori chiar Ferenc David, Blandrata sau alți au fost dur criticați. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ecumenismul ca întruchipare a toleranței interconfesionale este un concept sălbatic. Dacă ar exista vreo simpatie pentru alte culte, luteranii ar fi epuizat această listă.

În capitolul următor, am examinat cum apare problema conștiinței naționale maghiare în EC. Adesea găsim exemple de oameni maghiari, obiceiuri și proverbe maghiare sau figuri celebre ale istoriei maghiare. Este de remarcat faptul că, în timp ce autorii au căutau conformitatea cu „spiritului ecumenic reformat” explicând Catehismul, le-au aplicat adesea poporului maghiar⁴⁴; această aplicație este adaptată publicului țintă, ajutându-i să înțeleagă mai bine ce este conținut în articolele de credință.

În capitolul Pedagogie în EC nu căutăm în mod explicit metode pedagogice care să poată fi recunoscute în explicații, deoarece acest subiect este demn de o disertație de doctorat, dar vom menționa câteva „capturi” pedagogice care, în opinia mea, au ajutat înțelegerea mai bună a EC.

Fără îndoială, EC (atât catedra, cât și amvonul) au fost destinate să ofere elevilor cea mai bună educație religioasă. Catehiștii și pastorii școlari s-au asigurat că toată lumea știa că își fac munca pentru a construi Biserica Sfintei Mame, astfel EC au avut o notă de seriozitate, aproape solemnitate. Declarații de genul „Dacă nu predau, nu învăț, nu lucrez, oh!” Sau „Lâna albă nu se

⁴⁴ Czeglédy Sándor megfogalmazása. In: Czeglédy Sándor: A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig = Bartha Tibor (szerk.): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965

îmbibă ușor cu vopsea, nici pământul uscat nu bea apa de ploaie la fel de repede cum ucenicii, moralitatea și natura Învățătorului lor."

Ars Concionandi, aparținând Predicării Catehismului - Cerințe retorice speciale în explicațiile catehactice -, este titlul capitolului al retoricii protestante care se ocupă de predicarea Catehismului. Trebuie să ne ocupăm de asta acum, deoarece explicațiile amvonului (și toate predicile) au fost întotdeauna construite pe un fel de principiu. În lumea retoricii, ars concionandi discută regulile de realizare a predicilor.

Catehista de la amvon are întotdeauna o dublă funcție de a asculta Cuvântul pentru a se asigura că tot ceea ce spune este verbatim și reflectă voința lui Dumnezeu și, în al doilea rând, de a-l prezenta publicului cât mai clar.

În examinarea literaturii de retorică maghiară și transilvăneană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe lângă orientarea anglo-olandeză des întâlnită, este de remarcat și ramismul care a ajuns la noi pe un drum mai scurt. Pe lângă axa Paris-Cambridge-Franeker-Sárospatak, axa Paris-Heidelberg-Herborn-Alba Iulia a existat nu numai geografic. Studiind gândirea teologică în Ungaria și Transilvania, trebuie să ne perfecționăm părerile cu privire la opoziția accentuată a adepților ortodoxiei Heidelberg și a puritanismului englez. Potrivit compendiului ungar, cele mai importante lucrări din a doua jumătate a secolului al XVII-lea conțin elemente ale sincretismului Heidelberg-Herborn. Astfel, în anii 1630 și 1640, profesorii germani la Collegium Academicum din Alba Iulia au contribuit la diversitatea vieții intelectuale europene în gândirea teologică maghiară.

Începând cu secolul al XIX-lea, teologia din zona lingvistică maghiară a fost aversă retoricii și chiar a cuvântului în sine. Pe baza celor de mai sus, ne putem întreba, pentru ce are nevoie predicatorul de retorică? Răspunsul poate fi dat și din cele menționate mai sus: ca știință auxiliară, poate fi solicitat atunci când predicatorul vrea să dea un discurs bine structurat și logic. Aceasta nu înseamnă măiestrie la nivelul retoricii lui Cicero, ci doar utilizarea unui instrument pentru structurarea textului deja pregătit. La rândul său, acest lucru contribuie foarte mult la înțelegerea și includerea celor spuse. Ajută la transmiterea autentică a conținutului vorbirii; Pentru a înțelege și a transmite corect doctrina Bisericii, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a fost nevoie să folosim retorica și, după părerea mea, și astăzi.

În ultimul capitol al tezei mele, voi prezenta o EC manuscris al secolului XX. Caracterul extraordinar al acesteia este faptul că, din cunoștința noastră, aceasta este singura încercare în care traducătorul - în acest caz András Szabó - traduce complet versiunea din 1616 a EC a lui Ursinus.

András Szabó traduce ediția din 1616 a Corpus Doctrinae Orthodoxae ... în Odorheiu Secuiesc. În acea perioadă, traduceri ale marilor clasici greci și latini (Platon, Virgil etc.) erau deja în spatele lui. Data traducerii este probabil între 1935 și 1940. Manuscrisul a fost transmis probabil Teologiei din Cluj în timpul vieții sale, deoarece a fost folosit de profesorii competenți (István Juhász și mai târziu Tamás Juhász) pentru a scrie notele lor universitare și diversele lor studii. Înainte de moartea sa, în 1957, a verificat din nou manuscrisul pe care îl deținea și l-a reparat în multe locuri. Acolo unde era necesar, el a adăugat termeni greci sau ebraici, care, desigur, nu au putut fi tastați cu mașina sa. În unele cazuri, o frază a fost ajustată în funcție de terminologia teologică folosită în acea perioadă; dacă era necesar, a reconstruit pasaje întregi. Manuscrisul traducerii corectate și ajustate de András Szabó se află în prezent în Biblioteca principală a Colegiului din Debrecen; Mulțumesc și pe această cale Bibliotecii că mi-a dat acces la această.

Traducerea EC a Catehismului de la Heidelberg este extraordinară în multe aspecte: pe de o parte, ceea ce au avut la dispoziție cei mai mulți catehisiți din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, pot fi citite aici în maghiară; pe de altă parte, putem găsi o traducere care este aproape la fel de veche ca traducerea lui Sándor Tavaszy, dar s-a născut independent de ea și din alte motive, contexte diferite. În limba traducerii, se simte că traducătorul nu a fost întotdeauna sigur de termenii teologici; cu toate acestea, este interesant să vedem cum textul cu care suntem familiarizați este înfrumusețat prin expresii latine, o expresie diferită sau una cognată. Corpus Doctrinae Orthodoxae ... este o muncă complexă. Acesta combină aproape toate răspunsurile la problemele controversate apărute de la mijlocul secolului al XVI-lea și oferă cea mai credibilă sursă de confirmare că până la sfârșitul secolului al XVI-lea învățăturile reformate au fost clarificate. Raționamentul lui Ursinus este clar și consecvent. Explicațiile date fiecărei întrebări și răspunsuri oferă îndrumări complete predicatorilor. Nu numai atunci, la sfârșitul secolului al XVI-lea, ci și acum, pentru oamenii de azi; întrucât explicațiile doctrinei ne oferă răspunsuri atât

de clare și îndrumări precise, fără cunoașterea lor, crezul nostru nu ar fi nici credibil, nici temeinic.

La sfârșitul tezei, vă voi explica cât de dificil este să abordați acest subiect, deoarece este greu să alegeți o disciplină teologică din care explicațiile ar putea face parte. La urma urmei, ei oferă o explicație a crezului nostru din interiorul Bisericii Reformate, deci aparține Teologiei Sistemate. Pe de altă parte, întrucât sunt predici și, într-un anumit sens, manuale, le-am putea clasifica ca teologie practică. În al treilea rând, ca surse din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, își caracterizează vârsta din care provin și ne oferă o privire neprețuită în trecut, deoarece manuscrisele sunt importante și din punct de vedere teologic-istoric, le-am putea clasifica și ca istorie a Bisericii.

În disertația mea, am încercat să subliniez caracteristicile EC, în special cele care se ocupă de teologia istoriei bisericii. Dar nu puteam evita să trec și prin altele, pentru a studia alte discipline. Simt în acest fel că teza mea devenise mai completă. În orice caz, teza mea poate oferi noi perspective pentru evaluarea gândirii teologice și a practicii catehetice din acea epocă.

După cum puteți vedea, această lucrare nu a dorit să se adreseze fiecărui EC manuscris separat din mai multe motive. Pe de o parte, din cauza „amestecării” interdisciplinare de mai sus, și, pe de altă parte, pentru că ar fi luat mult mai mult timp și spațiu și, în al treilea rând, pentru că multe manuscrise ar fi avut nevoie de mult timp pentru a fi traduse din limba latină. Trebuie să menționez din nou lipsa surselor și a lucrărilor de referință relevante, motiv pentru care voi atinge doar câteva aspecte din această disertație.

Apendicele conține documente importante, relevante pentru această teză, care sunt esențiale pentru studierea și înțelegerea explicațiilor manuscrise. În primul rând, după cum am spus mai înainte, prezentăm două crezuri ale lui Ursinus: Catechismus Minor (1562) și Summa Theologiae (1564). Ca surse primare ale Catehismului Heidelberg, studierea acestora este esențială nu numai pentru a înțelege explicațiile lui Ursinus, ci și pentru înțelegerea sistemului și teologiei bazinului carpatic al secolului al XVI-lea.

Primul document din apendice este o comparație în care notez de-a lungul celor 129 de întrebări și răspunsuri ale CH, acele care pot fi derivate din Catechismus Minor și Summa Theologiae. Cele trei catehisme oferă, fără îndoială, o secțiune perfectă a viziunii teologice pure

a celei de-a doua generații a Reformei. În plus față de traducerea de către András Szabó a CH, există 108 întrebări și răspunsuri nenumerate în Catehismul Mic și 323 în Catehismul Mare, fiecare prezentând claritatea teologică a Reformei de la Heidelberg. Pentru o mai bună trasabilitate, compararea celor trei „coloane” este urmată de o secțiune în care aliniez Catehismul Heidelberg și Summa Theologiae cu Catehismul Minor și, ulterior, Summa Theologiae cu celelalte două.

După aceasta, întrucât nu a apărut niciodată în maghiară în nicio traducere, public textele complete în limba maghiară și latină ale lui Catechismus Minor și Summa Theologiae cu numere de linie, care diferă de original. Pentru traducerea maghiară am folosit și versiunile în limba engleză ale celor două. Textul de control latin pentru traduceri a fost textul publicat de Lang, A.: *Der Heidelberger Katechismus und Vier Verwandte Katechismen mit einer historisch-theologischen Einleitung*, Darmstadt 1967.

În cele din urmă, în ultima parte a anexei, prezentăm studiul introductiv al lui Ursinus, publicat în *Corpus Doctrinae Orthodoxae sive Catechetarum Explicationum ...* (1612) și tradus de András Szabó, împreună cu explicația catehetică completă. Este extraordinar pentru că este organizat într-un mod sistematic și pe baza învățăturilor de reformă pură: cum învață Biserica și cum trebuie aprofundată în continuare. Pastorii și teologii practicanți ar fi încurajați în mod special să studieze această introducere.

Privind înapoi la lumea explicațiilor catechetice pastrate în manuscris - aceasta fiind o lume specială, cu o frumusețe proprie -, putem spune că aceste manuscrise prezintă perfect gândirea și practica teologică din secolele XVII și XVIII. Majoritatea lor nu sunt originale pentru că scopul lor nu este să introducă învățături noi sau să facă propuneri teologice noi, dar sunt dedicate din toată inima celor din Biserică și a băncilor școlare, dispuși să înțeleagă singura posibilă consolare din viața și moartea unui om.

Bibliografie

Manuscrite; alte resurse primare

- 1. BÖLÖNYI ZSIGMOND:** Conciones. [...] Liber tertius ac Cath[echesin] Palatinatam, kátémagyarázatos prédikációk az 1675–1681 évből. 65. Prédikáció, 190 számozatlan oldal. BDK Ms. 62.
- 2. PÓSAHÁZI JÁNOS:** A Heidelbergai Catechismusnak mellyet a magyar országi reformatata ecclesiak és scholák közönségesen bévettének Magyarázattya, Pósházi János prof.tól, és leíratott Giulafejevárt Bonnyhai Sámuel által Gyulafehérvár, 1684. Régi jelzete TTM Ms. 375, mostani helyét nem ismerem.
- 3. KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL:** Az Heidelbergai Catechesis Magyarázattja, h. n. 1699. 1–64. kérdés, 252 oldal. TTM Ms. 99
- 4. KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL:** Szent íráson fundáltatott igaz keresztyén vallásnak Ágazatira kérdések és feleletek által való tanítás, h. n. 1708. 1–129 kérdés, 380 oldal. PTIK Ms. 61.
- 5. KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL:** Isten beszédének első betűje, azaz A Palatina vagy a Heidelbergai Kathekismusnak olyan világos, rövid kérdésekben és feleletekben való Magyarázattya, mellyel, mint egy Abéce által, az Isten, a Próféták Apostolok és az Evangyélisták által, kijelentett titkos akarattjának (Beszédének) kevés munkával való megértésére, és az Idveségről való mélységes Tudományban való öregbülésére tanítatnak, az idővel és értelemmel Tsetsemök. Melyet nagyobb részin a Scholákban és Ekklesiákban épületesen tanítani kívánóknak számokra készített Kaposi Sámuel SZ.I.M.D. A Fejérvári Reformatum Kollégiom érdemes tanítója s igazgatója, h.n. é.n. 1–129. kérdés, 255 oldal. TTM Ms. 97.
- 6. KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL:** A Heidelbergi Káté magyarázata, h. n. é. n. 1-129. kérdés, 290 oldal. BDK Ms. 58.
- 7. KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL:** A Heidelbergi Káté magyarázata, h. n. é. n. 1–129 kérdés, 297 számozatlan oldal. BDK Ms. 298.

- 8.** KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL: *Catechisatio per questiones deducta*, Kolozsvár, 1718. 1–129. kérdés, 310 oldal. BDK Ms. 63.
- 9.** HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: *Miscellanea seu de [...] III. Dominicae aliquot Catecheticae*. N. Enyedini, Ab anno 1720, ad annum 1727. (nem Hermányi sajátjai, hanem diákságában írta őket gyorsírással Szigeti István prédikációin). 28 prédikáció, 75 oldal. BDK Ms. 112.
- 10.** KAPOSÍ SÁMUEL: Az Hejdelbergai Palatina Catechismus rövid, de fontos Magyarázattja mellyet (Hogy még holta után is tanítana) Néhai Bóldog emlékezetű tiszteletes tudós, KAPOSÍ SÁMUEL Uram, a Gyula-Fejérvári Reform. Collegiom érdemes Professora, a gyengéknek az Igaz Keresztyén Vallásban való meggyökerezések végett, közönségessé tett; és a maga hasznára le-írt Fej érvári G. Ferentz, a fejér-vári nagy- enyedi Nemes Collegiumban 1730. esztendőben. 1-129. kérdés, 279 oldal. BDK Ms, 43.
- 11.** *Meditationes Catecheticas, Magyarul VERESTÓI GYÖRGYTŐL, TSEPREGI JÁNOSTÓL. Leírta Johannes Farnas 1735–1736.* 15 elmélkedés, 140 oldal. BDK Ms. 83.
- 12.** *Conciones in catechesin Palatinatam Secundum explicationes Catecheticas Zacharias Ursini, Monum&, Kapusi, Tőke Vásárhellyi. Quibus adjuncta sunt Authorum Theologorum Opera Theologica et in praxim concionatoriam redacta per STEPHANUM ZALÁNYI VDM. Apud Reformatos Mohaienses, anno 1737.* 34 prédikáció, 600 számozatlan oldal. BDK Ms. 64.
- 13.** A Hejdelbergai Catechismusnak rövid Historiaja, 1735 után. 1–28. kérdés, 640 oldal. BDK Ms. 28.
- 14.** SCHULTENS ALBRECHT: *Commentarii in Catechesin Heidelbergiensem*, h. n. é. n. 1–129. kérdés, 730 oldal, 2 kötet. RAK Ms. R. 1386/I–II.
- 15.** KAPOSÍ JUHÁSZ SÁMUEL: A Hejdelbergai Catechesisnek rövid de értelmes Magyarázattya, [...] Mellyet maga hasznára leírt s le-iratott Kováts Ferentz Nagy- Enyeden 1745. Esztendőben. 1–129. kérdés, 269 oldal. RAK Ms. R. 1572.
- 16.** SZILÁGYI ISTVÁN: Az vallásról és az igaz hitnek némely ágazatiról való tracta, h. n. 1746. 1–129. kérdés, 730 oldal. RAK Ms. R. 1437/A.

17. SCHULTENS, ALBRECHT: Dictata in Catech[esin] Heidelberg[ensem], Kolozsvár, 1752. 57–129. kérdés, 190 oldal, 2 kötet de csak a második van meg. RAK Ms. R. 1410
18. Catechismusi Tanítás: a Catechismusban lévő kérdéseknek magyarázattya. Recit. In Aula Albana, anno 1754. 59. Prédikáció, 176 oldal. BDK Ms. 21.
19. VERESTÓI GYÖRGY: Hejdelbergai Catechesis ur napjainak magyarázatja, mellyek a Szent Irások-nak egyenes Út-mutatások szerént meg-világoasíttatnak, és bőven elő adatattak, sőt az okból kihozatott tudományokkal és kegyességre serkentő Intésekkel meg-bővítették. íratattak Tsomos János által Kolozsváratt 1754. eszt. 1–129. kérdés, 16 kötet, átlagban, 750 oldal kötetenként. BDK Ms. 26/1–16
20. KISS GERGELY: Catekesis Magyarázattya, melyett le irt Tiszteletes T. KISS GERGELY Udvarhelyi Ref. Collegium. E. Professor tanítási alkalmatosságival ifj. Deákságában Kiss-Borosnyai Tompa András és Uzoni Zajzon Lajos. Anno 1776. 1–129. Kérdés, 730 oldal. PTK Ms. 75.
21. Hejdelbergai Káthékésis szerént való tanítások mellyeket Thörvény szerént fojtatott Prédikatori hivatalának idején a Jesus Kristusnak e méltatlan szolgálja a Szilágyi Traktusban és sokak kívánságára ki adott 1780-ik esztendőben. Régi lelőhelye TTM, jelzete Ms. 18, mai helyét nem ismerem.
22. Prolegomena in Catechesin Hejdelbergiensem, h. n. é. n. (1784-től a Marosvásárhelyi Ref. Kollégium tulajdona). 1–129. kérdés, 670 oldal. TTM Ms. 66.
23. Catecheticum exerciti[um] mely a nagy Catechesis szerént kérdések és feleletek által tanít. h. n. é. n. 1–129 kérdés, 278 oldal. RAK MS. R. 1424.
24. SHULTENS(?): Explicationes catecheticis. h. n. é. n. 1–129 kérdés, 646 oldal. BDK Ms. 114.
25. TÓKE-VÁSÁRHELYI ISTVÁN: Annotationes in Catechesin Palatinam, In usum studi& Juventutis, a Clarissimo ac Doctisso. viro, h. n. é. n. 1–129. kérdés, 317 oldal. RAK Ms. R. 1113.

26.A nagyenyedi kollégium könyveinek catalogusa 1676-ban, Teleki Téka, Ms.
93-Székelykeresztúr.

Studii, publicații

1. A Romániai Református Egyház Törvénytára; Kolozsvár, 2018, az EREK kiadása
2. ALSTEDIUS JOH. H.: Catechismus Religionis Christianae compendiose propositus. Gyulafehérvár, 1634.
3. AMES, WILLIAM: Medulla ss. theologiae, ex sacris literis, earumque interpretibus, extracta, & methodice disposita. Amsterdam 1623;
4. APÁCZAI CSERE JÁNOS: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról... Budapest 1981
5. APÁCZAI CSERE JÁNOS: Magyar enciklopédia I-II. Budapest 1959
6. Az Erdélyi Református Egyházkerület iskoláinak rövid története, Református Szemle 1948. 6/171.
7. Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsváron 1939. november hó 25-26. napjain tartott rendes közgyűlésének Jegyzőkönyve; Cluj (Kolozsvár) Minerva RT. 1939
8. BARCZA JÓZSEF, szerk: A Debreceni Református Kollégium Története, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988
9. BARCZA JÓZSEF: A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. századi magyar református teológiai irodalomban. Th. Szemle, 1978/345–350.
10. BARTH, KARL: Bevezetés a Heidelbergi Kátéhoz. Református Szemle 1963
11. BARTHA TIBOR (SZERK.): Tanulmányok és szövegek a magyarországi Ref. Egyház 16. századi történetéből, Budapest, 1973. Zsinati Iroda.
12. Bartholomaei Keckermanni Dantiscani in Gymnasio Patrio Philosophiae Professoris eruditissimi Operum omnium qui extant Tomus I-II, Genf, 1614
13. BARTÓK ISTVÁN: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Budapest, Akadémiai-Universitas, 1998
14. BARTÓK ISTVÁN: Medgyesi Pál: Doce nos Orare quin et Predicare, Az első magyar nyelvű egyházi retorika, ITK, 1981,1–16.
15. BECKER, W.: Zacharias Ursins Briefe an Crato von Crafftheim, in. Theologische Arbeiten aus den rheinischen wissenschaftlichen Predigerverein ix (1889) és ixx (1892)

16. BEINTKER, MICHAEL: „Was glaubst du vom Heiligen Geist?” – Kleine Schriften aus dem reformierten bund. Heft 9) Foedus Verlag. Wuppertal 1998
17. BÉKÉSI SÁNDOR: Sztephanosz Khrisztianosz. István király teológiai etikája Intelmei alapján című könyvében, Budapest, 2001
18. BELICZAY ANGÉLA: A magyarországi református vallásoktatás története, Th. Szemle, 1992, 2/96–100.
19. BENRATH, G. A.: Briefe des Heidelberger Theologen Zacharias Ursinus (1534–1583); in: Neue Heidelberger Jahrbücher xiv (1966)
20. BEYTHE ISTVÁN: Köröstyeni tudomannak revid summaya az tiz parancholatrol euangeliomrol... és ur vachorayarol. Világosvár (Németújvár) 1582
21. BIERMA, LYLE D – GUNNOE D. CHARLES – MAAG, KARIN – FIELDS, PAUL: An introduction tot he Heidelberg Catechism. Sources, History, and Theology. Baker Academic, Grand Rapids, MI, 2005
22. BIERMA, LYLE D.: Olevianus and the Authorship of the Heidelberg Catechism: Another Look, Sixteenth Century Journal 13, 1982
23. BINDER LUDWIG: A Heidelbergi Káté az erdélyi szász egyház történetében, R Sz. 1963. 5–6/318–325.
24. BIOS ISTVÁN: Marosszék közgyűlési határozata, I. Rákóczi György rendeletére, Református Szemle 1941. 462.
25. BIRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA: A magyar református egyház története, Sárospatak, 1995.
26. BISTERFELD, J. H.: Elementa logicae. Gyulafehérvár, 1635
27. BOD PÉTER: Erdélyi református zsinatok végzései 1606-1762. Kolozsvár 1999
28. BORSA–HERVAY–HOLL–KAFFER–KELECSÉNYI: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600, Budapest, 1971.
29. BUCSAY MIHÁLY: Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon, különösen Méliusz Juhász Péter teológiájában, Th. Szemle, 1975, 9–10/284–290.
30. BUZOGÁNY-DÁNÉ-KOLUMBÁN-ŐSZ -SIPOS (SZERK.): Erdélyi Református Zsinatok Iratai I 1591-1714. Kolozsvár, 2016.

31. BUZOGÁNY-DÁNÉ-KOLUMBÁN-ŐSZ -SIPOS (SZERK.): Erdélyi Református Zsinatok Iratai II 1715-1770. Kolozsvár, 2016.
32. BUZOGÁNY-DÁNÉ-KOLUMBÁN-SIPOS (SZERK.): Erdélyi Református Zsinatok Iratai IV 1790-1800. Kolozsvár, , 2001
33. Catechismus történetéhez irodalomtörténeti adalék. Századok, 1872. 4/203.
34. CHADWICK, W. O.: The making of a reforming prince: Frederick III, elector palatine; in: R. Buick Knox (ed.): Reformation, Conformity and Dissent. London, 1977.
35. COCHRANE, ARTHUR C. (ED.): Reformed Confessions of the Sixteenth Century. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2003.
36. CZEGLE IMRE: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról, Th. Szemle 1972, 329–338.
37. CSÉMY LAJOS: Kéziratos kátémagyarázatok, Kálvinista Szemle 1964/1.
38. DÁVID GYULA: A Heidelbergi Káté a Pfalzi Egyházi Rendtartásban. Református Szemle 1963.
39. DÁVID GYULA: Hitvallási irataink egybekapcsoló ereje, Református Szemle 1964.
40. Dordrehti Kánonok: https://www.cprf.co.uk/languages/canons_hungarian.pdf (megnyitva 2019. 06. 02.)
41. DÖMÖTÖR ÁKOS: A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben, Theologiai Szemle 1985
42. ENYEDI ANDOR: Magyar református kátéirodalom, Debrecen, 1928. Theológiai Tanulmányok 2.
43. ERDŐS JÓZSEF: A HK története és irodalma külföldön és hazánkban, Protestáns Szemle 1891
44. FEKETE KÁROLY: A heidelbergi káté magyarázata. Budapest, 2013
45. FEKETE KÁROLY: A hitvallási iratokra jellemző funkciók megjelenése a Heidelbergi Kátéban. In: „Gondolkodó és cselekvő hit” – Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére. Debrecen 2004
46. FEKETE KÁROLY: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Dissertationes Theologicae 3. Debrecen, 1997

47. FEKETE KÁROLY: Medgyesi Pál Lelki A-Be-Ce (1645) című művének katechetikai jelentősége, In: Medgyesi Pál redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008
48. FRICK, MAX: Reformierter Glaube. Eine Darstellung der biblischen Lehre an Hand des Heidelberger Katechismus, Zürich 1932.
49. GOOD, JAMES I.: The Heidelberg Catechism in Its Newest Light, Publ. and Sunday School Board, Philadelphia, 1914.
50. GORDON-McLEAN (ED.): Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century, Leiden: Brill, 2012.
51. GREENGRASS, MARK: Christendom Destroyed: Europe 1517–1648. The Penguin History of Europe, V. New York: Penguin, 2014.
52. GRELL, OLE PETER: Brethren in Christ: A Calvinist Network in Reformation Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
53. GYÖRFI DÉNES: Nagyenyed és kollégiuma, Kolozsvár., Egyetemi kiadó, 1999.
54. HEADLEY-HILLERBRAND-PAPALAS (ED): Confessionalization in Europe, 1555–1700: Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan, Aldershot, UK: Ashgate, 2004.
55. HEGEDŰS LÁSZLÓ: Adatok a XVII. századi magyar református egyház életéből. Sárospataki Füzetek, 1857–1858, 1/349–366.
56. HELTAI JÁNOS: Alvinczi Péter és Heidelbergi peregrinusok. Balassi kiadó 1994
57. HEPPE, HEINRICH: Die confessionelle Entwicklung der altprotestantischen Kirche Deutschlands : die altprotestantische Union und die gegenwärtige confessionelle Lage und Aufgabe des deutschen Protestantismus, Marburg : N.G. Elwert, 1854.
58. HERMÁN M. JÁNOS: A Stehelin-féle, 1752-es Catechismusi Házi-Kints. Református Szemle 2014
59. HERMANN GUSZTÁV: Székelyudvarhely művelődéstörténete, Kriterion, Bukarest 1993
60. HEUSSI, KARL: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris, Budapest 2000.
61. HOEKSMÁ, HERMAN: The Triple Knowledge. An Exposition of the Heidelberg Catechism Vol. 1–3, Reformed Free Publ. Ass. Grand Rapids, 1990.

62. HOLLWEG, W.: Neue Untersuchungen zur Geschichte und Lehre des Heidelberger Katechismus, Neukirchen, Neukirchen Verlag, 1961.
63. HÜBNER JOHANN: Száz és négy válogatott, bibliabéli históriák, a' mellyeket az ó és új testamentomi szent írásokból... öszveszedett – – ...mostan pedig... németh nyelvből magyar nyelvre fordított F[odor] P[ál]... Basileában,1754
64. ILA BÁLINT: Református egyháztörténeti adatok az Országos levéltárban őrzött Thurzó levéltárban, Th. Szemle, 1933/176–190.
65. IMRE LAJOS: A Heidelbergi Káté magyarázata templomainkban, Református Szemle 1939
66. IMRE LAJOS: Katechetika. A református keresztyén vallásos nevelés rendszere, Budapest, 1942
67. IMRE MIHÁLY (SZERK): Retorikák a reformáció korából, Debrecen, Kossuth E. K., 2000.
68. IMRE MIHÁLY: Az isteni és emberi szó párbeszéde Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról - Nemzet, egyház, művelődés 7. (Debrecen, 2012)
69. JAKÓ ZSIGMOND: Az enyedi Bethlen könyvtár kéziratok ritkaságai, ITK VIII/1964.
70. JANCÓS BENEDEK: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI–XVII századból. Budapest, 1881.
71. JUHÁSZ ISTVÁN: A Heidelbergi Káté 16–18. századi kiadásainak jelentősége egyházunk történetében, Református Szemle 1963. 2–3/79–92.
72. JUHÁSZ ISTVÁN: A magyar puritánus irodalom, Kolozsvár. Ref. Theol. Könyvtár 1935.
73. JUHÁSZ ISTVÁN: A reformáció kora a romániai protestáns egyházak kialakulásában, Református Szemle 1968.
74. JUHÁSZ ISTVÁN: A református egyházak hitvallási iratai, Református Szemle 1968.
75. JUHÁSZ ISTVÁN: A székelyföldi református egyházmegyék, Kolozsvár 1947
76. JUHÁSZ ISTVÁN: Református lelkészképzés a XVIII. században, Fogarasi Sámuel önéletírása alapján, Református Szemle 1969.
77. JUNGNITZ, CHRISTOPH: Bedencken ob P. Rami Dialectica und Rhetorica in die Schulen ein zuführen, in: Organi Aristotelis libri quinque priores per questiones expositi, Neustadt, 1584

78. KATZENBACH, FRIEDRICH WILHELM: Teológiai irányzatok, Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachertől Moltmannig, Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1996.
79. KENNETH. AUSTIN: From Judaism to Calvinism: The Life and Writings of Immanuel Tremellius (c.1510–1580). St Andrews Studies in Reformation History. Aldershot, UK: Ashgate, 2007.
80. KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL: Csecsemő Keresztyen melyet az Tekintetes és nagyságos Urak az Rákóczi György és Sigmond Istennek segítségével, az egész jelen valóknak nagy örvendezésekkel dicséretesen és igen boldogul elmondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az próbában biztosságot tennének, mellyet az Erdély Országának Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája előtt kívánt hallani. Fejér Varat 1638
81. KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL: Keresztyéni Hitnek fő Ágazatinak Fundamentomi: mellyek az Öreg Catechismusból rövid Kérdésekbe és Feleletekbe bé-foglaltattak és elsőben Belga nyelven ki bocsátattak; mostan pedig a Kisdedek épületekért Magyar nyelvre fordítottak. Váradon, 1654
82. KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest 1881
83. KOCH, E.: Die Textüberlieferung der Confessio Helvetica Posterior und ihre Vorgeschichte, in: J. Staedtke (ed.): Glauben and Bekennen: 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Zürich 1966.
84. KOCSIS ELEMÉR – BARCZA JÓZSEF: A debreceni református kollégium története. Debrecen 1988.
85. KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi evang. reform, kollégium története, Marosvásárhely 1889.
86. KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886, Marosvásárhely, 1887.
87. KÖLESÉRI SÁMUEL: Az értelmes katechizálásnak szükséges volta, Debrecen, 1682.
88. KÖNYVES TÓTH MIHÁLY: Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről (1855), Debrecen, 1996

89. Körlevél a fellelhető Heidelbergi Káték és kátémagyarázatok kerületi összeírásáról Református Egyház, 1963.
90. KVACSALA JÁNOS: Bisterfeld János Henrik élete, Századok 1891,
91. LANG, AUGUST: Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen mit einer historisch-theologischen Einleitung, Darmstadt 1967
92. LANSBERGIUS PHILIPUS: Catechesis Religionis Christianae quae in Belgii et Palatinatus Ecclesiis docetur, sermonibus explicata. Hanoviae 1620
93. LÁSZLÓ DEZSŐ: Az egyházzól szóló tanítás a református hitvallásokban és Kálvin Református Szemle 1955
94. LOTZ-HEUMANN-POHLIG: Confessionalization and Literature in the Empire, 1555–1700. Central European History 40, no. 1 (2007)
95. MAKKAI ERNŐ: Pósházi János élete és filozófiája, Kolozsvár, 1942
96. MAKKAI SÁNDOR: Hogyan tanítsunk vallást? c. cikksorozata. Az Út. 1915
97. MARTONFALVY GYÖRGY: Ars concionandi Amesiana. Debrecen 1666
98. MEDGYESI PÁL: Doce nos orare, quin est praedicare Bártfa 1650
99. MEDGYESI PÁL: Lelki Abéce. Gyulafehérvár, 1645
100. MEDGYESI PÁL: Praxis Pietatis, Debrecen 1636
101. MELCHIOR, ADAM: Vitae Germanorum Theologorum, Heidelberg 1620;
102. MENTZER, RAYMOND A., (ED.): Sin and the Calvinists: Morals Control and the Consistory in the Reformed Tradition. Sixteenth Century Essays & Studies, vol. 32. Kirksville, MO: Sixteenth Century Journal Publishers, 1994.
103. MERKLE, BENJAMIN R.: Triune Elohim: The Heidelberg Antitrinitarians and Reformed Readings of Hebrew in the Confessional Age. PhD Dissertation, Christ Church College, 2012.
104. METZ, WULF: Necessitas satisfactionis? Eine systematische Studie zu den Fragen 12-18 des Heidelberger Katechismus und zur Theologie des Zacharias Ursinus. (Studien zur Dogmengeschichte und systematischen Theologie. Bd. 26.), Zwingli Verlag : Zürich und Stuttgart, 1970.
105. MONOK-NÉMETH-TONK: Erdélyi Könyvesházak I-II., Szeged, Scriptum, 1991.

106. MURDOCK, GRAEME: *Beyond Calvin: The Intellectual, Political and Cultural World of Europe's Reformed Churches, c. 1540-1620. European History in Perspective.* Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2004.
107. MUSNAI LÁSZLÓ: *A Bethlen Kollégium nagy könyvtárának értékes kéziratái Református Szemle 1940*
108. NAGY BARNA: *A HK jelentkezése, története és kiadásai, Budapest, 1965.*
109. NAGY GÉZA, ID.: *Egy ismeretlen káté kiadásunk története, Református Szemle 1963.*
110. NAGY GÉZA: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története, Kolozsvár, Minerva, 1947.*
111. NAGY GÉZA: *A HK múltja, in Akik kösziklára építettek, Kolozsvár, 1937.*
112. NAGY GÉZA: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből, Budapest, 1985, Ráday Gyűjtemény.*
113. NEUSER, W.: *Das Stammbuch des Zacharias Ursinus; in: Blätter für pfälzische Kirchengeschichte xxxi (1964)*
114. OLEVIANUS, CASPARUS: *Expositio symboli apostolici, sive articulorum fidei, Frankfurt, 1580*
115. PARKER, GEOFFREY: *Empire, war and faith in early modern Europe, London, The Penguin Press, 2002*
116. PERKINS, WILLIAM: *Opera Omnia Theologica, Genevae, 1618*
117. PHILIP, BENEDICT: *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism. New Haven, CT: Yale University Press, 2002.*
118. PLASGER, GEORG: *Glauben heute mit dem Heidelberger Katechismus; Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2012*
119. POKOLY JÓZSEF: *Az erdélyi fejedelmek viszonya a protestáns egyházakhoz, Protestáns Szemle, 1900*
120. POKOLY JÓZSEF: *Az erdélyi református egyház története I-II., Budapest, 1904.*
121. PUKÁNSZKY BÉLA - NÉMETH ANDRÁS: *Neveléstörténet, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995*
122. RÉVÉSZ IMRE: *A magyar református egyház kialakulása, Református Szemle 1919.*

123. RÉVÉSZ KÁLMÁN: A HK hazai történetéből, Debr. Prot. Lap, 1913
124. ROTT, H.: Briefe des Heidelberger Theologen Zacharias Ursinus aus Heidelberg und Neustadt a. Heidelberg, 1906
125. SAMARJAI JÁNOS: Az helvetiai valláson levő ecclesiaknak egyhazi ceremomakjokrol és rend tartasokrol való konyvetske. Lőcse, 1636
126. SAWYER, FRANK: Filozófiai perspektívák a teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig, Sárospatak, 2000
127. SCRIBNER, ROBERT W: For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation. Oxford: Clarendon Press, 1994.
128. SEHLING, E. (ED.): Die evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Tübingen 1969
129. SIBELIUS CASPARUS: Meditationes catecheticae, in quatuor partes divisae, quibus capita religionis christianae in Catechesi Palatino-Belgica comprehensa et tradita, secundum theoriam et praxis, perspicue exponuntur, atque a calumniis et cavillationibus adversariorum ac inprimis a considerationibus Remonstrantium nervose vindicantur. Praemissa sunt Prolegomena et Paralipomena quaedam catechetica. Amsterdam 1646.
130. SIBELIUS, CASPARUS: Meditationes Catecheticae in IV. partes divisae, Amsterdam, vol. 1-4, 1650
131. SIDERIUS JÁNOS: Catechismus, az az rövid kérdések és feleletek által való tanítás az keresztyeni hitnek fő agazatirol. Debrecen 1624
132. SIPOS GÁBOR: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. Században. Olvasmánytörténeti Dolgozatok I. Szeged, 1991.
133. SKINNER, Q.: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge 1978. vol. II.
134. STURM, E. K.: Briefe des Heidelberger Theologen Zacharias Ursinus aus Wittemberg und Zurich (1560–1561); in: Heidelberger Jahrbücher (1970)
135. STURM, ERDMANN KARL: Der junge Zacharias Ursin; sein Weg vom Philippismus zum Calvinismus, 1534-1562, Neukirchen-Vluyn, Neukircher Verlag, 1972
136. SUDHOFF, KARL: C. Olevianus und Z. Ursinus: Leben und ausgewählte Schriften nach handschriftlichen und gleichzeitigen Quellen. Elberfeld: R.L. Friderichs, 1857

137. SZABÓ KÁROLY: Régi Magyar Könyvtár, Budapest, 1885.
138. SZABÓ T. ATTILA: Levéltári adatok XIV–XIX. századi egyházi tisztviselők szemelvényének ismeretéhez, Református Szemle. 1940
139. SZABÓ T. ATTILA: Papok, mesterek és más egyházi tisztségviselők a XVI–XIX. században, Református Szemle 1939.
140. Szenczi Molnár Kis Kátéja, Az Út. 1938.
141. SZILÁGYI FERENC: Heidelbergi Káté s a magyarországi és erdélyi protestáns autonómia ügye a XVII. században. Magyar Akadémiai Értesítő II, 1868.
142. SZILÁGYI TÖNKŐ MÁRTON: Biga Pastoralis seu Ars orandi et concionandi, Debrecen, 1684.
143. Theses complectens breviter et perspicue summam verae doctrinae de Sacramentis; in Opera Theologica, Heidelbergae, 1612, vol. I.
144. TOEPKE, G. (ED.): Die Matrikel der Universitat Heidelberg. Heidelberg 1886. vol. II.
145. TOFT, DANIEL JOHN: Zacharias Ursinus: a study in the development of Calvinism, University of Wisconsin, 1962.
146. TÖKÉS ISTVÁN: A 400 éves Heidelbergi Káté, Református Szemle 1963.
147. TRE – Heidelberger Katechismus címszava, band 14. Walter de Gruyter Berlin – New York 1985.
148. URSINUS, ZACHARIAS: Corpus Doctrinae Orthodoxae sive Catecheticarum Explicationum D. Zahariae Ursini Opus absolutum D. Davidis Parei. Heidelbergae 1612
149. URSINUS, ZACHARIAS: Scholasticarum in materiis theologicis exercitationum liber, vol. I-II. Neustadt 1584
150. VAN DE GRAAF, G. HENK: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVII. században 1690–1795. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979
151. VERBOOM, WIM: De theologie van de Heidelbergse Catechismus; Uitgeverij Boekencentrum; Zoetermeer 1996
152. VERHEY, ALLEN: Living the Heidelberg; the Heidelberg catechism and the moral life, Grand Rapids, Mich. CRC Publications, 1986
153. VICTOR JÁNOS: Néhány szó a HK méltatásához. Hitvallásaink, Budapest, 1954.

154. VISSER, DERK: Zacharias Ursinus : the reluctant reformer : his life and times, New York : United Church Press, 1983
155. VITA ZSIGMOND: A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtára, Református Szemle 1995, 1/ 28–32.
156. ZOVÁNYI JENŐ: A coccejánizmus története, Budapest, 1890.
157. ZOVÁNYI JENŐ: A Heidelbergi Káté hivatalos befogadása Magyarországon Protestáns Szemle, 1906
158. ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Zsinati Iroda. Budapest, 1977.